

SIEGFRIED HOYER:

A TÖRÖK, MINT ANTIKRISZTUS ADALÉK LUTHER MÁRTON TÖRÖK-KÉPÉHEZ

Luthernek a török kérdéssel kapcsolatos álláspontját már sokan kutatták, és ezek a kutatások rávilágítottak azokra a változásokra, amik török-képének alakulásában fiatal korától élete alkonyáig megfigyelhetők. Nekünk itt most nem az a szándékunk, hogy ezt a képet minél pontosabban visszaadjuk, hanem a változások okaira szeretnénk rávilágítani, és mindenekelőtt arra, hogy hogyan kapcsolódik Luthernél a török-kérdés a teológia által meghatározott társadalomértelmezésének egyéb részeihez, mindenekelőtt a hatalommal, a háborúval és a fegyveres harccal kapcsolatos felfogásához. Végső soron Luthernek a török = antikrisztus hasonlata összevethető hasonló metafórákkal.

Az új teológia alapjait az Ágoston-rendi szerzetes és a biblia-tudomány wittenbergi professzora már kidolgozta, mikor 1517-ben 95 tézise a bűnbocsánattal kapcsolatban a nyilvánosság előtt komoly visszhangra talált, és a reformáció Róma-ellenes mozgalmának első szakaszát bevezette. Korai előadásainak kizárólagosan teológiai tematikája, sőt még a bűnbocsánattal való visszaélés ellen tiltakozó 95 tézis sem hagyott teret olyan „világi problémákkal” való foglalkozásnak, amilyen a török-kérdés volt.

Ezt csak úgy melleleg, egy egészen más kérdésre kifutó érvelésben említi példaként, az 1518. augusztusában elkészült, a bűnbocsánat-tézisekkel kapcsolatos magyarázataiban (*Resolutiones disputationum de indulgentiarum virtute*). Minden jó keresztény tudja, mondja Luther, hogy a törökök és a tatárok isten ostorai. „De milyen sokan, főleg az egyházfők közül, másról sem álmodnak most, mint egy törökelleni háborúról. Persze, nem a bűnök ellen akarnak harcolni, hanem a bűnökért járó büntetés ellen, és ezzel isten ellen láznak. Mert ő azt mondja, hogy ezek a csapások a bűneinkért sújtanak minket, mert mi magunk nem toroljuk meg a bűnöket... Aki nek füle van, az hallja isten szavát, és tartózkodik a törökelleni háborútól mindaddig, míg a pápa neve számít valamit ezen a földön.”

Egyik ugyanezen év december 21-én Spalatinhoz írt levelében Luther ezt az álláspontját egy egészen konkrét összefüggésben is megerősítette. Spalatin Luther véleményét kérte, miután Jénában résztvett a szász választófejedelemség rendi gyűlésén, ahol a Cajetan pápai legátus által a török elleni

harchoz kért segítség megadásáról tanácskoztak. A reformátor ellenezte a törökök elleni háborút, mivel kételkedett abban, hogy egy ilyen háború valóban jámbor célokat, és nem a profitszerzést szolgálja. Luther szerint először isten kegyelmét kellene visszanyerni.

Luther a Róma-ellenes mozgalom éveiben a kereszténység legnagyobb ellenségét a pápaságban látta. A szentszékkal folytatott harcnak sok más probléma alárendelődött, például a török elleni harc is, mivel a belső megvilágosodás, az egyház megreformálása Luther értelmezésében a kereszténység számára az adott pillanatban a legdöntőbb kérdés volt. Ez az alap gondolat különböző változataiban több művén is végigvonul, melyeket 1520. és 1522. között írt.

A „Sermon von den guten Werken” (Prédikáció a jó cselekedetekről, 1520.) című írásában a következőket olvashatjuk: „Mikor a török városokat, országokat, embereket pusztít, templomokat rombol, akkor mindenki tudja, hogy a kereszténységet nagy csapás éri... De az ellen, hogy a hit gyengül, a szeretet kihül, Isten szava süket fülekre talál és a bűnök elharapóznak, senki sem szándékozik harcolni. Hiszen a pápa, a püspökök, a papok, az egyháziak egyháziak elleni harca sokkal gonoszabb, mint a török, a hercegek, főemberek, zászlóvivők maguk is éppilyen törökök, ördögi hadvezérek és védnökök, mint Judás a zsidóknál, aki Krisztust elfogatta.”

Érdeemes megjegyeznünk, hogy Luther, aki 1519. óta állandóan tapasztalhatta teológiájának nagy visszhangját, és akinek a véleményét a választófejedelmek tanácsosai, valamint barátai és elvbarátai rendszeresen kikérték társadalmi ügyekben és a hétköznapi élet problémáival kapcsolatban is, mostmár egyre gyakrabban foglal állást nyilvánosan is ezekben a kérdésekben. Ebből az évből származnak a reformátornak a házassággal, majd a kamaszedéssel (uszorával) kapcsolatos első véleménynyilvánításai, viszont az államhatalom, a háború és a béke kérdéseiben egyelőre nem foglal állást.

A humanizmus szellemétől leginkább áthatott köröknek a hatása érezhető 1520-ban keletkezett, talán legharcosabb politikai írásában: „An den christlichen Adel deutscher Nation, von des christlichen Standes Besserung” (A német nemzetiségű keresztény nemességhez, a keresztény rend megjavításáról). Ebben az írásban a török-problematika speciális hangsúlyt kap. Itt nem az elkerülhetetlen megtisztulás alapvetően teológiai problémájáról van szó, hanem a német nemzetiségű országok egészen profán anyagi kizsákmányolásáról, melyhez a török-elleni kereszties háború csak ürügyül szolgál. „Ha legközelebb megint a törökelleni harchoz fognak pénzt gyűjteni, akkor azt kellene egyszer és mindenkorra megértenünk és észrevennünk, hogy azt

a pénzt a német nemzet jobban meg tudná őrizni, mint a pápa, hiszen a német népnek van elég embere a harchoz, amennyiben a pénz a rendelkezésre áll.” Ez a passzus még egy másik okból is érdekes. Luther a törökelleni harcot nem elvileg helyteleníti, hanem csak azt ellenzi, hogy ebben a harcban a pápáé legyen az irányító szerep. A későbbiekben még védekeznie kell az ellen a vád ellen, hogy megtagadott mindenféle ellenállást a török előrenyomulással szemben. A mondat utolsó felében „...amennyiben a pénz rendelkezésre áll” viszont éppen a harc szükségességébe való beletörődés érezhető, és az is kitűnik belőle, hogy Luther pontosan tudta, hogy mik a feltételei a katonai védekezésnek.

Egy újabb pápai határozattal folytatott vitája során Luther 1521-ben ismét részletesen kifejti álláspontját a török kérdéssel kapcsolatban („Grund und Ursach aller Artikel D. Martin Luthers, so durch römische Bulle unrechtlich verdammt sind” Luther Márton összes cikkének alapja és oka, melyekért a pápai bulla őt igazságtalanul kiátkozta): „A török ellen harcolni nem egyéb, mint szembeszegülni Istennel, aki a törökök által büntet minket a bűneinkért. Ő, milyen szégyenletesen sokáig meg tudott téveszteni minket a pápa a törökkel kapcsolatban, kiforgatott a pénzünkből, és olyan sok keresztényt elpusztítván mennyi boldogtalanságot okozott.” Egy rövid történelmi fejtegetés után, melyben a pápa felelősségét taglalja a várnai csatavesztésben (1444.) és a Magyarországon kialakult helyzetben, Luther így folytatja: „Egyszóval ezt a cikket nem azért írtam, hogy a törökelleni harcról bárkit is lebeszéljek, ahogyan ezt a szentséges eretnek-gyártó, a pápa újra és újra a szememre hányja, hanem azért, hogy először mi magunknak kelene megjavulnunk és kegyelmes Istent nyemünk, nem pedig a pápai bűnbocsánatra hagyatkoznunk... Istennek nem a kereszt, a búcsú, a harc a fontos..., ebben a pápa és az övéi járnak az élen. Azért van olyan szerencsénk a törökelleni harcban, hogy ahol neki eddig egy négyzetmérföld földje volt, ott most száz van. Nem tartanánk itt, ha nem esünk a római vakvezető rabságába.”

Ezek után a mondatok után nehéz volna Luthert „defetista” beállítottsággal vádolni a török elleni védekezés kérdésében, még akkor is, ha a bevezető megállapítás („szembeszegülni Istennel”) mindenféle ellenállás teljes elutasítását sejteti. Viszont teológiai megfontolásokból Luther radikálisan elveti a középkori keresztesháború-eszmét, amely megszületésekor a bűnbocsánattal kapcsolódott össze, és általában is ellenzi a hit fegyverrel való megvédését. Hiszen végsősoron mindkettőben a vallás és a politika, a hit és a világi dolgok viszonyáról van szó.

Kétségtelen, hogy Luther később, 1529. utáni megnyilatkozásaiban is, miután már megjelent a két török-tárgyú írása, kitarzott amellett a nézete mellett, hogy a török „Isten ostora”, de ez pusztán a dolgok teológiai szemléletére utal, és Luther számára sem azt jelenti, hogy semmiféle ellenállást nem szabad tanúsítani, hanem csak annyit, hogy első helyen a bűnbánatnak és „Isten kegyelme visszanyerésének” kell állnia. A Wartburg várából való visszatérés utáni hónapok Luther teológiájának továbbfinomítása szempontjából igen nagy jelentőséggel bírnak. Első prédikációiban óva intett a lázadástól és erőszak alkalmazásától, mely gondolatból szükségszerűen megszületett egy elvi állásfoglalás a világi hatalommal kapcsolatban, annál is inkább, mert éppen kiéleződtek az ellentétek a katolikus táborral. Néhány fejedelem, például a szász György herceg, megkezdték a wormszi ediktum végrehajtását Luther követői ellen, és követelték az új bibliafordítás kiszolgáltatását. Luther idevágó cikke („Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei” A világi hatalomról és arról, hogy mennyire kell neki engedelmeskedni) mint ismeretes, világosan elválasztja egymástól az állami-világi és a vallási-egyházi szférát és ezzel megalapozza a „két birodalom”-tant. Luther Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levele 13:1 versére támaszkodva felszólította a keresztényeket, hogy... feltétel nélkül engedelmeskedjenek mindenféle világi hatalomnak, legyen az keresztény, pogány, vagy bármi egyéb. Sőt: szavai szerint a keresztény ember a földön bárki más előtt a világi hatalomnak tartozik szolgálattal. Mert ez Isten szolgálata, éppúgy, mint a házasság, a mezei munka és az iparosmesterség gyakorlása. Ez a szolgálat különösen fontos és nehéz, nélküle teljesen felbomlana a világ rendje. Luther ebben az írásában a török-kérdést illetve a török ellen viselt háborút csak példaként említi, másfajta mondanivalójának illusztrálására. Az a megállapítása mindenesetre igen nagy horderejű, hogy ha „Krisztus nem is vívott fegyveres harcot, erre nem is tanított minket, az már elegendő, hogy ezt nekünk nem tiltotta meg, és nem is akadályozott meg benne, sőt inkább megerősítést adott”. Ez a gyakorlatban a háborúviselést igazolja, természetesen csak olyan feltételek mellett, amelyekkel erkölcsileg azonosulni lehet. Itt most nem áll módunkban elemezni Luther ezen állásfoglalásának társadalmi gyökereit, sem pedig a világi urak és a városi vezetők melletti kiállásának a korai polgári forradalom további menetére gyakorolt hatását. Az biztos, hogy ezzel Luther elméletileg már előrevetítette az 1525-ös parasztfelkeléssel való szembefordulását, akkor is, ha három évvel később a Münzerrel folytatott heves összetűzés és Luther személyes temperamentuma által az egész kérdés speciális jelleget is kapott. A lutheri teológia egy igen fontos

kérdésben fejlődött tovább, mikor Luther állást foglalt a mindenféle világi hatalom támogatása mellett. A politikai gyakorlatban a két birodalomnak ez a szigorú szétválasztása egy sor megoldatlan kérdésben megkönnyítette a döntést. Luther ugyanabban az évben, amikor a hatalom problémáit boncolgató írása keletkezett, a fejedelem egy kérdésére válaszolva először foglalt állást a fegyveres ellenállás jogossága mellett, amennyiben a worms-i ediktum erőszakos keresztülvitelére sor kerülne. De a konkrét esetben nem adott felmentést azzal az indoklással, hogy a császár a választófejedelem felett áll. Az ő cselekedeteivel szembeni ellenállás pedig Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levele 13:1 verse értelmében nem igazolható.

Az osztályellentétek kiéleződése következtében, ami aztán a parasztháborúba torkollott, valamint az újabb török előrenyomulás miatt Luther már 1526-ban kénytelen volt ismét foglalkozni a háború és a hadviselés jogosságának a kérdéseivel. Az „Ob Kriegsleut auch im seligen Stand sein können” (Hogy katonák is üdvözülhetnek-e) című írásával a vele jó barátságban levő Assa von Kramm, a szász választó ezredesének a kérdésére válaszol. A mi szempontunkból ebből a világi háborúzással és hadviseléssel kapcsolatos átfogó fejtegetésből két megállapításnak van különleges jelentősége. Az egyik a különböző háborúk osztályozására vonatkozik. Luther háromféle háborút különböztet meg. Az első az alattvalók által a felettük álló hatalom ellen vívott háború. Hogy ezt a fajta háborút Luther elvileg helyteleníti, nem kíván különösebb magyarázatot. 1526-ban még kitart amellett a szélsőséges nézete mellett is, hogy ugyanúgy, ahogyan egy felkelő parasztnak le kell vágni a fejét, ugyanezt kell tenni egy nemesemberrel, gróffal vagy fejedelemmel, ha az jogtalan ellenállást tanúsít, „így mindkettőnek igazság szolgáltatik”. Meg fogjuk látni, hogy ezt a nézetét Luther nem tudta tartani. A hatalomnak az alattvaló elleni háborúját (amennyiben szükség van rá), Luther pártfogolta, míg az államjogilag egyenlők fegyveres összetűzéseivel kapcsolatban megszorításokat tesz. A fejedelemnek mindenekelőtt alattvalói békéjéről kell gondoskodnia. De nem hagy kétséget afelől, hogy az ország megvédése valamely fenyegető veszélytől jogosult. A katonákkal kapcsolatos írása a török-kérdésre való utalással zárul: „Azért akartam szólni a török elleni háborúról, mert ez olyan közel került hozzánk. És mert számtalanszor a szememre hányták, hogy a török elleni háború ellen üszítottam. Már régóta tudom, hogy még majd töröknek is kikiáltanak, és az sem segít rajtam, hogy erről világosan megírtam a véleményemet. A világi hatalomról szóló könyvecskémben azt tanítottam, hogy az egyenlők egyenlők ellen harcolhatnak. De mivel a török megint otthon van (ez Szulejmán rövid vissza-

vonulására vonatkozik a mohácsi győzelem után), nincs itt még az ideje, hogy erről írjak...”

Persze az idő hamarosan eljött, mivel az oszmán hadsereg újabb előretörése nem várattott sokáig magára. 1529-ben, mint tudjuk, a török Bécs előtt állt, Luther pedig ugyanebben az évben két írásában is részletesen hozzászólt a témához. Az egyik a „Vom Krieg wider die Türken” (A törökök elleni háborúról), a másik a „Heerpredigt wider den Türken” (Hadi prédikáció a török ellen). Ezen kívül újra kiadta a magyar domonkosrendi szerzetesnek, György barátnak a „törökök vallásáról és szokásairól” (Libellus de ritu et moribus Turcorum) szóló 1475. és 1481. között keletkezett és már a 15. században több ízben megjelent értekezését, melynek érdekessége, hogy szerzője húsz évet töltött el a törökök fogságában. Ez arról tanúskodik, hogy Luther ebben az időben hirtelen megnövekedett érdeklődéssel fordult a török-kérdés felé. Mellékesen meg kell jegyeznünk, hogy az említett írások közül az első Luther katolikus ellenfelét, Cochläust azonnal egy párbeszéd formában előadott vitairatra ösztönözte („Dialogus de bello contra Turcas in Antilogias Lutheri”), amelyben a szerző a reformátor érvelésének homályos pontjait és látszólagos ellentmondásait kutatja, de egyben megpróbál rámutatni arra, hogy mi volt a két legfontosabb magyarázata a reformátor eleinte jól érzékelhető idegenkedésének a török elleni fegyveres harctól. Az egyik az, hogy Luther minden világi problémát alárendelt a reformatio ecclesiae-nak, a másik pedig, hogy még nem alakította ki végleges álláspontját a világi hatalommal, valamint a háborúval és a békével kapcsolatos kérdésben. Mindkettőben a reformációnak 1521-ben történő népmozgalommá váló kiszélesedése volt az előrevívő tényező. De abban, hogy Luther elhatárolta magát az „alulról kiinduló” forradalmi harctól, dialektikus értelemben benne rejtőzött a politikai kérdések, például az ország megvédésének realiztikus értelmezése.

Mindenesetre Luther későbbi tevékenységének ezen oldalával kapcsolatban – ez a tevékenység leginkább Luthernek, mint a fejedelmek politikai tanácsadójának, mint az evangélikus tartományurak és városok politikai programjai jóváhagyójának szerepeként írható körül két fejedelmi vallási párt éleződő konfrontációjában 1526. után – figyelembe kell venni a parasztháború leverése után, annak következtében kialakult társadalmi viszonyokat. A „reformáció, mint népmozgalom”, ahogyan ezt a lipcsei egyháztörténész, Franz Lau 1956-ban hangsúlyozta, néhány északnémet városban, amelyek az 1524–26-os nagy, osztályok közötti harcban nem vettek részt, tovább folytatódott. De a nép előrevívő szerepe a reformációs változtatások

megvalósításában, valamint azoknak a korai polgári forradalomba való bekapcsolásában, lezárult. A reformáció úgy élt tovább, ahogy egykor megszületett vagy lezárult; tartományi fejedelmek, illetve városok egyházi és társadalmi reformmozgalmaként, természetesen úgy, hogy sikerült a haladó társadalmi erőkkel, különösen a polgársággal egyfajta konszenzust elérnie.

Két töröktárgyú írása közül az elsőt Luther a hesseni tartomány-grófnak, Fülöpnek ajánlotta. Ez bizonyára nem volt véletlen, és nem is indokolható pusztán azzal, hogy a hesseni herceg harcosabb kedvű volt, mint szász fejedelme. Hesseni Fülöp valóban többszörösen bizonyosságot tett katonai tehetségéről, akkor ugyanis, mikor a felkelő Franz von Sickingen landstuhli várát 1522-ben tüzésévével szétlővette. 1525-ben a hesseni katonai beavatkozásnak volt a legnagyobb szerepe abban, hogy sikerült leverni Frankenhausennél a felkelő türingiai parasztokat. De Luthernek és a tartománygrófnak a katolikus ellenféllel szembeni katonai akciók és katonai szövetségek tekintetében eltért a véleménye. Fülöp az evangélikus fejedelmek összefogását kezdeményezte, de Luther (amikor tanácsát kérték) aggodalmának adott kifejezést a szövetség offenzív jellege miatt és félt, hogy – amint ezt egy levelében kifejezte – Fülöp harci kedvében a felajánlott „isteni eszközöket eljátszsa és elpazarolja”. Luther az 1529. év folyamán egyre hevesebben és egyre nyomatékosabban érvel Fülöp szövetségi tervei ellen. „A törökök elleni háborúról” című írás némely érvelése nem is szakítható ki a Fülöppel való összeütközés kontextusából.

Ezen török tárgyú írása előszavában Luther azok ellen „az ügyetlen prédikátorok” ellen fordul, „akik azt próbálják bebeszélni a népnek, hogy a török ellen nem kell és nem szükséges harcolni.” Itt tulajdonképpen újrakeresztelő körökkel és heterodox csoportokkal polemizál, akik török segítséggel akarták megvalósítani a régóta esedékes, de a parasztfelkelés leverése után félbemaradt társadalmi reformokat. Ebben a vonatkozásban részletesen meg kell cáfolnia azt az ugyanebből az irányból hallható érvelést, hogy jobb a hazai elnyomásból elmenekülni, és inkább török uralom alatt szabaddabb életet élni.

Luther ebben az írásában semmi kétséget nem hagy afelől, hogy a török elleni harc szükséges és igazságos. Ezt itt sokkal világosabban kimondja, mint korábbi írásaiban. Mi több, Luther a török agressziót nem azok elmentésére vallása miatt (és az iszlám ebből következő előretörése miatt) ítéli el, (bár az oszmán birodalom stabil belső viszonyait és a törökök nagy harci kedvét igen realiztikusan ecseteli), hanem mint egy támadónak az állami jogrenddel szemben elkövetett vétkét. Hiszen igaz, „hogy a töröknek nincs

joga, sem parancsa háborút kezdeményezni és megtámadni olyan országokat, amelyek nem az övéi, s így háborújuk nem más, mint rablás és bűn... Mert a török nem szükségből harcol, nem azért, hogy országa békéjét megőrizze, ahogyan azt egy tisztességes hatalom teszi, hanem más országokat rombol és rabol ki...". Az ezután következő érvelésnek is vannak érdekes hangsúlyai. Először korábbi álláspontját védi meg. A török továbbra is „isten ostroma”, sőt „az ördög szolgálója”. De itt jelenik meg egy új motívum is! A pápák sohasem akartak komolyan a török ellen harcolni, a törököt csak álcának használták, ami mögé bújva bűnbocsánatot ígérve pénzt raboltak a német néptől.” Luther, bár nyomatékosan kiáll a török elleni háború mellett, egyidejűleg óva int is tőle. Ő nem akarja „még egy töröknek, vagy pogánynak sem tanácsolni, nemhogy egy kereszténynek, hogy támadást indítson vagy háborút kezdeményezzen, mert annak ügyis csak rossz vége lehet.” – vagyis a támadó háború mindenképpen elkerülendő! „Újra ki szeretném jelenteni”, írja egy másik helyen, „hogy én senkit nem akarok a török elleni háborúra felszólítani vagy úszítani addig, amíg az első lépést meg nem tette ... hogy bűnbocsánatot tart és megpróbálja megbékíteni Istent.” És a háborúzás, ha már elkerülhetetlen, a császár feladata és nem az egyházé. Ezt több helyen is megismétli, sőt meg is nevezi V. Károlyt. Ennek fivérértől, Ferdinándtól azonban nagyon idegenkedik, és ez az 1530. utáni években csak fokozódik. Ellenszenvének talán az volt az oka, hogy Ferdinánd volt a katolikus fejedelmi párt vezére. A következő szavak egy korabeli asztaltársaságban hangzanak el: „Ha Ferdinánd vezeti a török elleni harcot, akkor el vagyunk veszve, de ha Carolus is ott van, akkor, ha Isten is úgy akarja, jobbra fordul a sorsunk.” A harmincas években Luther gyanakvása és ellenszenva a császár fivérével szemben odáig fokozódott, hogy 1542-ben a következő kijelentést tette: „Ferdinandus est pernicies Germaniae.” De mindig újra és újra felhangzik a régi téma is: „A császár kardjának semmi köze a hithez.” „Ha a császár a hitetleneket és a pogányokat akarná legyőzni, akkor a pápával, a püspökökkel és a többi egyházi személlyel kellene kezdenie.” Végül még bírálja a német fejedelmek harci készségét, akik nem akarnak a háborúk élére állni. „A fejedelmek nem törődnek a parancsolattal, ami azt írja elő a számukra, hogy alattvalóikat megvédjék.” Másfelől viszont kételkedik is benne, hogy a császár meg tud-e felelni annak a feladatnak, hogy a török elleni harc élére álljon. „Hogyan tudna Károly császár most a törökök ellen harcolni, mikor annyi akadály áll az útjában, annyi áruló esküszik össze ellene: királyok, fejedelmek, velenceiek és általában mindenki. A válasz: amit az ember nem kaphat meg, azt hagyni kell, ha nem tudunk

előremenni, akkor urunkat, Jézus Krisztust kell kérnünk, hogy engedje meg tudnunk az akaratát és segítsen nekünk.” Ezekből a mondatokból persze nemcsak V. Károly szerepének romantikus felfogása tűnik ki, hanem kifejeződik benne a kétség, hogy lehetséges-e egyáltalán győzni az oszmán betolakodókkal szemben.

Luther második, 1529-ben megjelent török tárgyú írása közvetlenül Bécs török megszállásának hatása alatt keletkezett, de amint erre a szöveg néhány passzusa utal, csak a visszavonulás után fejezte azt be. A „Hadi prédikáció a török ellen”-ben nemcsak a betolakodó elleni megfogalmazások élesednek, hanem határozottan előtérbe kerül az eszkatológikus momentum is. Igaz, hogy Luther először „a lelkiismeret szavát” akarta felkelteni, „aztán viszont az ököl erejét is” kipróbáltatni, de már a régebbi Luther-kutatás rámutatott, hogy a kor számos próféciai közül csak azok gyakoroltak rá hatást, melyek a Bibliára épültek. Egyébként ez a hatás a következő évben Luther Dániel próféta fordításában is érezhető, melynek előszavában utalásokat olvashatunk a törökök előrenyomulására is. A törökök katonai sikereinek eszkatológikus értelmezése a „Hadi prédikációk” elején érhető tetten, fordítsuk most figyelmünket először mégis a többi kijelentés felé. Ebben az írásban semmi nem mutat arra, hogy Luther megváltoztatta volna alapállását a török elleni harc kérdésében, ahol a sarkított megfogalmazások esetleg mégis ilyesmit sugallhatnának, ott Luther mindig helyesbíti önmagát. Ami számára biztos, az az, hogy a törökök „országok és emberek legnagyobb rablói és megrontói..., a kereszténységnek még a nevének is ellenségei, melyet az ördög szívesen megsemmisítene Mohamed kardjának segítségével, mint ahogy nálunk ugyanezt teszi a hamis tanok terjesztése által.” (A mondat utolsó része egyébként nem a törökökre vonatkozik, hanem az ördögre, illetve a pápákra, ami már a kettőnek az egymással való azonosítására utal, mint ahogyan ezt a későbbiekben még majd részletesebben bizonyítjuk!) A törökök szerepéből Luther arra a következtetésre jut, hogy „Aki a török ellen harcol (amennyiben az háborúzást kezdeményez), az Isten ellensége és Krisztus meggyalázója ellen, s így maga az ördög ellen harcol.” De azt mégis elítéli, hogy „keresztényként, vagy keresztény név alatt harcoljanak.” Vagyis a háború ne keresztes háború legyen, hanem „engedd világi uradat harcolni” – de a világi feljebbvaló szólítására az összes rendnek hadba kell vonulnia.

Aztán Luther azt vizsgálja, hogy mennyire készek a rendek erre – érhető módon egy nem éppen rosszul kereső (bár kétségtelenül nagyon szorgalmas) teológiai professzor és fejedelmi tanácsadó szemüvegén keresztül –,

és nem fukarkodik a moralizáló kioktatással. „Nemességünk eddig már eleget kevélykedett, stoltcírozott, fennhéjázott, pöffeszkedett fölösleges drága-ságaival és ruházkodásával... éppen ideje, hogy a feladatának is eleget tegyen.” „Hasonlóképpen a polgárok és kereskedők túlzott cicomáikkal, uzso-ráikkal, kapzsiságukkal éppen elég régóta élnek élvezeteiknek... A kézmű-vesek és parasztok már régóta megérdemlik a vezeklést lustaságukért, gög-jükért, rablásaikért, engedetlenségükért és egyéb gaztetteikért.” Aztán való-ban intően felemeli „az öklét”, ahogyan a bevezető mondatokban írja: „Mi-vel a keresztény ember testével és jószágával együtt világi feljebbvalójának van alávetve, és mivel saját uruk mindegyiket harcba szólítja a török ellen, ezért jó alattvalóhoz illően mindegyiküknek örömmel kell felemelnie öklét és nyugodtan odacsaphat, ölhet, rabolhat, másoknak kárt okozhat, ameny-nyit csak akar, mert mást nem tehet.” Ez a hang nem új a reformátornál (emlékezzünk csak a parasztháborúval kapcsolatos, 1525-ből származó írá-sára), de ez érthető is, ha a 16. században dúló viták formáját és nyelvét is-merjük.

Luther 1531. után asztaltársaságokban, 1542-ben pedig, mikor az osz-mán fenyegetés újabb lendületet vett, a „Vermahnung zum Gebet wider die Türken” (Intés a török elleni imádságra) című írásában újra foglalkozni kezd a török-kérdéssel, de 1529-ben kialakított álláspontját már lényegében nem változtatja meg. 1539-ben a császári-katolikus féllal kiéleződött konfliktu-sok ellenére és a Ferdinánddal szembeni, már említett személyes averziója dacára támogatja annak egy újabb török elleni hadjáratra való felhívását. De az vitán felül áll, hogy a török háborút továbbra is Isten büntetésének tekin-ti, mint ahogyan egy asztaltársaságban a következők hangzanak el: „Bellum enim omnium poenarum est maxima, qua religio, politica et oeconomia evertentur. Fames et pestis, non sunt conferendae, imprimis pestis est omnium mitissima poena.” Persze kérdéses, hogy igaz-e, hogy a járványok és éhínségek az emberek számára (a lutheri értelemben „ártatlanok” számá-ra is), kevesebb kárt okoztak-e. De ha 1529. után valami megerősödött Luther török-képében, akkor az Dániel próféta jövendölésének a következ-ménye. A török = ördög = antikrisztus, vagy az apokalipszisnek az utolsó íté-let előtt a keresztény világba küldött réme – nos, ezzel az azonosítással Luther török-képe egy tiszta ponttal kiszélesedett.

1529. előtt ilyesmire még utalást sem találunk. Az intézményesített (nem az egyes pontifex maximus személyére vonatkoztatott) antikrisztus 1519. óta számára egyértelműen és kizárólag a pápaság volt. Ennek legnép-szerűbb kifejezője az 1522-ben a wittenbergi Cranach-műhelyben keletke-

zett képes pamflet, a „Passional Christi und Antichrist”. Luther az 1529-ben keletkezett török tárgyú írásában sem szűnik meg hangsúlyozni, hogy a pápaság nem más, mint az antikrisztus. De nem lehet nem észrevenni, hogy Luther antikrisztus-elképzelése tömörebbé vált. Hiszen az antikrisztusnak az utolsó ítélet előtti megjelenése a középkorban igen elterjedt motívum volt, mely a társadalmi-vallási mozgalmakban is megjelent. Ha most először az ezzel a témával kapcsolatos (nem túl termékeny) eddigi kutatásokat követjük nyomon, abból az derül ki, hogy Luther az antikrisztust a bibliához, illetve a bibliából levezethető, a keresztény ember számára mérvadó normákkal való összeütközéshez méri. Az csak mellelleg lehet érdekes, hogy itt terminológiailag Luther az antikrisztus fogalmát (Endchrist) nem különíti el élesen az ördög szerepétől.

Amikor az antikrisztus fogalmát mostmár a törökre is kiterjesztette Luther, akkor ezzel ezt a fogalmat térben és fenomenológiailag is kibővítette. Kissé homályos marad kijelentései után az a kérdés, hogy vajon a török az antikrisztusnak ugyanazt a minőségét testesíti-e meg, mint a kúria. Az „Intésben” (1542) árnyalatnyi megkülönböztetésre utal, mikor azt írja, hogy a pápa ördöge valamivel nagyobb, „mint a török ördöge”. Egy asztali beszélgetésben pedig ezt mondja: „Ego omnino puto Papatum esse Antichristum aut si quis vult addere Turcam, papa est spiritus Antichristi et Turca est caro Antichristi”. A mindennapi életben tehát az antikrisztus két oldalról ostromolta a kereszténységet: az országon belül a pápai egyház képviselői által (ha a központ Rómában volt is), kívülről pedig a törökök képeiben. Ez nem más, mint a világvége várásának intenzívebbé válása!

1538/39-ben ezt az antikrisztus identifikációt újra kibővíti. Ennek előzménye az volt, hogy 1530. után újra kiéleződtek a politikai ellentétek a két vallási alapon elkülönült fejedelmi párt között. Többszörösen is az a veszély fenyegetett, hogy a katolikus rendek, élükön a császárral, meg fogják próbálni erőszakkal megvalósítani a wormsi ediktumban kimondottakat. Érthető, hogy egyre sürgetőbben kérték a reformátor véleményét, hogy lehet-e és ha lehet, milyen körülmények között lehet ellenállást tanúsítani annak végrehajtásával szemben. Hiszen Luther, gondoljunk csak a hatalomról szóló írásának sarkított megfogalmazásaira, a császárral szembeni ellenállást, aki a wormsi ediktum végrehajtását vezetné, mindig is elutasította. De most a választófejedelmi tanácsosok 1530. októberében Torgauban felvilágosították őt a rendek valóságos, az akkori birodalmi alkotmány értelmében lehetséges ellenállásáról. Ezután Luthernek el kellett ismernie, hogy megengedhető a fegyveres harc a császárral szemben. Mégis meglepetésként hatott a

fordulat 1539. tavaszán a körlevélvitában és a jöteborgi lelkészhez, Johann Ludickehez írt levélben. Mostmár a császár is „miles Papae” Luther számára, következésképpen az antikrisztus szolgálója, s így a fegyveres harc ellene nemcsak megengedett, hanem a hívő ember számára egyenesen kötelesség. Ezzel az antikrisztus-jelenség tovább bővült s a pápa és a török mellett mostmár a császárt is magában foglalta.

Mindez a késői Luther fejlődésének irányában leli magyarázatát, abban, hogy egyre növekvő pesszimizmussal szemlélte a politikai és vallási élet alakulását. Gondolatai hozzátapadtak a világvégével és az antikrisztus eljövételével kapcsolatos váradalmakhoz. És ebben a törökök élete végéig a pápaság mellett a legnagyobb szerepet játszották, ahogyan ezt Weiss nevű szolgálójának adott lelkiatyai tanácsában röviddel a halála előtt kijelentette.